

ENIGE NOTITIES OMTRENT DE INDUSTRIËLE ONTWIKKELING VAN LIMBURG IN DE NEGENTIENDE EEUW

Hoewel door de centrale ligging langs de Maas en door de vruchtbare löss- en kleigronden, landbouw, veeteelt, handel en scheepvaart in Limburg vanouds een overwegende plaats innamen, is nochtans ook de Limburgse industrie reeds van oude datum. Zuid-Limburg is in zekere zin het alleroudste nijverheidsgebied van ons vaderland, juist door de ontginning van de minerale schatten, welke de bodem bevat. In de Romeinse tijd had de exploitatie van de mergelgroeven voor de bouw van huizen en vestingen zich in deze streken tot een levendig bedrijf ontwikkeld. Het is niet uitgesloten, dat de Romeinen zelf met de ontginning van de kalksteengroeven een aanvang hebben gemaakt. Bij opgravingen, o.a. in de omgeving van Bocholtz, is ook gebleken, dat tijdens de Romeinse overheersing plaatselijk reeds steenkool werd gewonnen. In deze streken werden door de Romeinen de stenen huizen verwarmd met steenkool, die in dagbouw ontgonnen kon worden. Deze ontginningen hadden plaats in het dal van de Worm, in de buurt van Kerkrade. Nadat in de vierde eeuw de Gallo-Romeinse beschaving een eind nam, is de ontginning van steenkool waarschijnlijk door de bewoners voortgezet. De Rolducse kroniekschrijvers maken in hun Annalen meermalen gewag van de primitieve steenkoolontginning, die in de onmiddellijke omgeving plaats had. Recente onderzoekers achten het echter niet aannemelijk, dat de monniken van de abdij Rolduc deze exploitatie van steenkool in dagbouw zelf ter hand hebben genomen. De plaatselijke ontginningen bestonden uit een groot aantal kleine schachtjes en graverijen aan de oppervlakte, en werden behalve te Kerkrade-Rolduc ook aangetroffen te Würzelen, Mausbach, Kohlscheid en Heiden. Dit vormt de oorsprong van de kolenontginning in het Wormdal, die mijnbouwtechnisch tot aan het einde van de 19e eeuw met het Zuid-Limburgse kolenbekken nauw samenhangt¹⁾. Van nog oudere datum was de prae-historische mijnbouw in de omgeving van

---

¹⁾ Ir. C. Raedts, *Uit de geschiedenis van de kolenmijnbouw, in Oranje-Nassau Post*, 16e Jaargang, no. 1—4, januari—april 1956.

Ryckholt en St. Geertruid. Hier komen in het zachte krijtgesteente vuursteenbanken voor, die door de prae-historische bewoners ontgonnen werden. Aan de oppervlakte werd deze vuursteen bewerkt tot wapens en gebruiksvoorwerpen, die tot op grote afstand werden geëxporteerd, wellicht zelfs tot in Bretanje en Engeland²⁾). Als industrieel unicum in het oude Nederland ging Limburg echter verloren, toen de nijverheid elders opbloeide en ons gewest zich meer ging bepalen tot datgene, waartoe het door zijn vruchtbare bodem zo bij uitstek geschikt was, tot de graanbouw³⁾).

Voor de economische en industriële ontwikkeling van Limburg was zijn ligging aan de Maas, eens de belangrijkste slagader in het verkeer van West-Europa, van ingrijpende betekenis. Toen in de aanvang der Middeleeuwen de Maashandel een ongeëvenaarde bloei bereikte, raakte ook de nijverheid tot ontwikkeling. Door de Maas stonden de bewoners van de Maasvallei in verbinding met de steden van het centrum van Gallië, later met de markten van Noord-Frankrijk; langs de Maas bereikten zij over Duurstede of Tiel Engeland en de Rijnsteden; langs de Vecht waren zij zelf bereikbaar vanuit Noorwegen en Denemarken⁴⁾). Het handelsverkeer in het stroomgebied van de Maas omvatte naast Maastricht ook Venlo en Roermond, die zuivere handelssteden waren. De beroemde lakenweverijen ontstonden, die hun producten afzetten door geheel Europa. Het Maastrichtse laken met name was een zeer voornaam exportartikel en genoot een uitstekende reputatie. Weert had eveneens een niet onbelangrijke lakenindustrie; het lakenweversgilde van Weert had een verkoophuis op de markten van Bergen-op-Zoom en Antwerpen. Ook de stad Roermond was voor een belangrijk deel van haar welvaart aangewezen op de draperie. Daarnaast werden o.a. gevonden zoutziederijen, kalkbranderijen, hoedenvlechterijen, papierfabrieken en in grote getale bierbrouwerijen en leerlooierijen. De exportnijverheid bleef grotendeels die van luxe-goederen. Het Maastrichtse

---

²⁾ H. J. Beckers en G. A. J. Beckers, Voorgeschiedenis van Zuid-Limburg. Maastricht, 1940, blz. 377—378.

³⁾ Dr. C. J. van Nieuwenburg, De industrieële ontwikkeling van Zuid-Limburg in het verleden, het heden en de toekomst. Tijdschrift voor Economische Geographie, 10e jrg., no. 6/7, 1919, blz. 280.

⁴⁾ Dr. G. Panhuysen, Studieën over Maastricht in de dertiende eeuw, Maastricht 1933, blz. 115.

overleer was een gewild product voor de export⁵⁾). De tegenwoordige kleiwarenindustrie van Tegelen en omgeving heeft zijn voorlopers gehad in de pottenbakkerijen en de bedrijven voor de vervaardiging van dakpannen, die waarschijnlijk de voortzetting vormden van de kleibewerking, welke hier reeds in prae-historische en Romeinse tijd plaats vond⁶⁾). Maastricht telde in de Middeleeuwen drie en twintig gilden en tweemaal zoveel inwoners als in 1830. Deze periode vormde in dat opzicht een gunstiger tijd, dan de vier eeuwen van stilstand en achteruitgang, die er op volgden⁷⁾).

Vanaf de zestiende eeuw begint voor Limburg een tijdperk van verval van het economisch leven. De politieke verwickelingen verplaatsten het economisch zwaartepunt naar het Noorden. De opkomst van de Engelse textielindustrie, het protectionisme van de omringende staten, de hoge tolgeden op de Maas en haar slechtere bevaarbaarheid betekenden het einde van de bloei van handel en nijverheid; deze factoren tezamen hebben bovendien gedurende meer dan twee eeuwen het economisch herstel verhinderd. De achteruitgang van de eertijds bloeiende lakennijverheid bleek niet te stuiten. De handel beperkte zich voortaan tot de onmiddellijke omgeving. De talrijke belegeringen, die Limburg om zijn strategische ligging moest verduren, evenals de zware belastingdruk en de hoge accijnzen hebben ongetwijfeld niet bevorderend gewerkt.

Toch ziet men in de zeventiende en achttiende eeuw nieuwe vormen van nijverheid ontstaan, voor een deel dank zij het reeds begonnen industrialiseringsproces in de Zuidelijke Nederlanden, met name van Luik, waar toen reeds een centrum ontstond van mijnbouw en zware industrie. In Maastricht ziet men het ontstaan van wapenfabrieken, glasblazerijen en een aardewerkindustrie. Petrus Regout, de grootvader van de bekende industrieel uit de negentiende eeuw, was om die tijd reeds te Maastricht gevestigd; in 1770 bracht hij zijn fabriek van aarden

---

⁵⁾ Dr. Ph. L. M. Thurlings, *De Maashandel van Venlo en Roermond in de zestiende eeuw, 1473—1572*, Amsterdam 1946, blz. 27.

⁶⁾ J. Bechtold en G. Goossens, *Tegelsche Volkskunst*, Maastricht 1943, blz. 17 e.v.

⁷⁾ A. Perreau, *Recherches sur les corporations des métiers de la ville de Maastricht et sur leurs méreaux*, Bruxelles 1848, blz. 7.

pijpen naar Luik over, maar bleef te Maastricht handel drijven. Omstreeks 1760 begon men te Maastricht met de productie van gedistilleerd, welke tak van nijverheid zich voorspoedig ontwikkelde ⁸⁾).

Te Krawinkel en Brunssum was een spijker- en metaalnijverheid gevestigd, die van meer dan plaatselijke betekenis was. Te Maastricht werd de fabricage van spijkers vanouds als handwerk beoefend, de Waalse „nagelsmeden”, hetgeen later het ontstaan gaf aan de bekende spijkerindustrie ⁹⁾).

Ook in de mijnbouw traden veranderingen in. Tot omstreeks 1740 had de abdij van Rolduc haar mijnen laten ontginnen door particulieren en verenigingen, doch nadat de dicht aan de oppervlakte gelegen kolenlagen waren uitgeput nam zij zelf de exploitatie ter hand. Vanaf dit tijdstip dateert een nieuwe mijnbouwtechniek. Onder leiding van de delfstoffenkundige kloosterheer Chaineux werden twee waterwerken aangelegd om het mijnwater omhoog te pompen door middel van het water van de Worm, en ging men tot schachtbouw over, waardoor de dieper dan 200 m. gelegen lagen aan het daglicht konden worden gebracht. Hierdoor werd de werkgelegenheid voor enkele honderden arbeiders verzekerd ¹⁰⁾).

Doch ook elders in Limburg bespeurde men sedert het midden van de achttiende eeuw een nieuwe opleving. In tal van plaatsen ontstaan dan vestigingen van steenbakkerijen, brouwerijen, distilleerderijen en graanmolens. Langs de Maasstreek tussen Roermond en Venlo onderging het aantal aardewerkbedrijven en pannenbakkerijen een aanzienlijke uitbreiding. De azijn- en stroopfabricage en de zuivelindustrie ontstonden uit het vroeger op de boerderij beoefende handwerk. Een merkwaardige ontwikkeling tenslotte trad er op te Vaals, waar de ontwikkeling van de industrie onder invloed stond van het naburige Aken. Protestantse

---

⁸⁾ Mr. Drs. H. Wouters, Handel en Nijverheid te Maastricht in vroegere eeuwen, artikel verschenen in „Gids voor de Internationale Tentoonstelling voor Handel en Industrie „De Gouden Ster”, Maastricht 1952.

⁹⁾ Drs. H. C. W. Roemen, De structuur der Limburgsche industrie, in Tijdschrift voor Economische Geographie, 37e jaargang, no. 3/4, Maart/April 1946, blz. 83.

¹⁰⁾ H. A. Beaujean, J. G. J. Hoens en J. M. Ramaekers, Geschiedenis van Limburg, Heerlen, 1949, blz. 172.

uitgewekenen vestigden hier rond 1760 een textielindustrie en een naaldenfabriek, die een zeer hoge vlucht namen ¹¹⁾).

De tijd, die aan de Franse revolutie voorafging, werd alom gekenmerkt door een toenemende bedrijvigheid. In sommige gevallen vormden de nieuw ontstane vormen van nijverheid een eerste aanloop tot de vroegkapitalistische industriële ontwikkeling van Limburg, waarvoor de voorwaarden eerst recht werden gelegd tijdens de Franse inlijving.

De Franse tijd.

De verovering door de Franse troepen maakte aan de staatkundige verbrokkeling der afzonderlijke Limburgse gewesten een einde en gaf het aanschijn aan een nieuwe staatkundige indeling. Het grootste deel van het gebied van de huidige provincie Limburg — met uitzondering van Noord-Limburg en het land van Sittard — werd tezamen met de Belgische provincie Limburg als afzonderlijk departement bij Frankrijk ingelijfd: het departement der Nedermaas. Deze periode heeft voor de Limburgse nijverheid en handel gunstige gevolgen gehad, dit in tegenstelling tot het op overzeese handel aangewezen Holland. De staatkundige eenheid, de openstelling der grenzen, de nieuwe economische vrijheid en de vooruitstrevende Franse wetgeving gaven nieuwe mogelijkheden tot ontplooiing. De ligging van Limburg tussen de Waalse en Duitse industriebekkens en de handeldrijvende en agrarische departementen in het Noorden bood grote vooruitzichten, al kwamen deze gunstige factoren niet alle tot hun recht. De landbouw bloeide, de industrie in de steden maakte goede zaken en de handel leefde op, toen alle hinderlijke gebiedstollen verdwenen. Zelfs de invoering van het Continentale Stelsel (1806) had voor Limburg geen nadelige invloed. Men ondervond eer voordeel dan nadeel van dit tolstelsel, aangezien men het hele Franse Imperium tot afzetgebied had ¹²⁾.

De nijverheid werd door het uitloven van prijzen en voordelige privileges aangemoedigd. Aan de talrijke legerorders ontleende het Departement een deel van zijn welvaart. In 1804 werden Industriekamers (Chambres Consultatives de Manufactures, Fabriques Arts et Métiers)

---

¹¹⁾ Drs. H. C. W. Roemen, o.c., blz. 87.

¹²⁾ H. A. Beaujean, e.a., o.c., blz. 181.

opgericht in de nijverheidscentra Maastricht, Venlo, Hasselt en Vaals. Zij vormden een instrument in handen van de Franse overheid om de herlevende industrie te stimuleren¹³⁾.

Aangezien de groei van de nijverheid in sterke mate mede afhankelijk was van een regelmatig goed ontwikkeld handelsverkeer, nam de departementale overheid maatregelen om de handelsstructuur naar vermogen te bevorderen. Een van de meest ingrijpende maatregelen hiertoe was een grondige uitbreiding van de verkeerswegen. Deze waren rond 1800 zeer gebrekkig; in geheel Limburg bestond geen enkele verharde weg; in Zuid-Limburg was er slechts de verbindingsweg Maastricht—Aken, die omschreven werd als van weinig belang, „à cause de son tracé et de sa construction”. In het arrondissement Roermond ontbrak zelfs elke behoorlijke landverbinding. De oorzaak van deze erbarmelijke toestand werd geweten aan de zelfzucht en de belangentegenstellingen van de vroegere sovereinen. Door dit gebrek aan behoorlijke landwegen en de slechte bevaarbaarheid van de Maas werd de handel sterk geremd. Nieuwe verkeerswegen werden aangelegd met Maastricht als centrum, resp. naar het Noorden over Roermond naar Venlo, naar het Oosten over Gulpen naar Aken en naar het Westen over Tongeren naar St. Truiden. Door het verbeteren van de wegen hoopte men ook de industrie, die ondanks een veelbelovende verscheidenheid in haar afzet, bijna geheel tot de onmiddellijke omgeving beperkt was, ruimer armslag te geven¹⁴⁾.

Ondanks deze welvaartsbevorderende maatregelen was Limburg nog steeds een overwegend agrarisch gewest, waar het landbouwbedrijf met wisselend succes op traditionele wijze werd beoefend. De industriële bedrijven, in de tegenspoed der tijden ontstaan, die zich hadden weten te handhaven, waren grotendeels kleine ambachtsbedrijven. Het eigenlijke grootbedrijf kwam in Limburg nauwelijks voor; het klein- en dwergbedrijf nam een overheersende positie in. Maar de aanpassingsmogelijkheid, waarvan de bestaande bedrijven blijk gaven, wettigde de hoop, dat zij bij het verbeteren der vooruitzichten een verheugende levensvatbaarheid zouden vertonen. Het belang van deze tijdsperiode is

¹³⁾ Gedenkschrift 1804—1954 van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken, Maastricht, 1954, blz. 9.

¹⁴⁾ Cavenne, Statistique du département de la Meuse Inférieure, Maestricht, 1802.

hierin gelegen dat de economische structuur van Limburg in de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw goeddeels zijn fundament heeft gekregen.

In 1802 verscheen te Maastricht op last van de prefect een sociaal-economische beschrijving van de toestand van het Departement van de Nedermaas¹⁵⁾. Hoewel dit departement niet geheel samenviel met de tegenwoordige provincie Limburg, kan men zich uit deze beschrijving wel een voldoende duidelijk beeld vormen van de voornaamste takken der Limburgse nijverheid. Over het algemeen is de toon van deze beschrijving somber. Men dient hierbij echter te bedenken, dat de opbloei niet in de eerste jaren van de Franse inlijving kon worden verwezenlijkt.

De leerlooierijen in de provincie worden geroemd om de kwaliteit van hun leder, dat vóór de Franse bezetting gretig aftrek vond in Duitsland en Holland. Toenmaals verwerkte men jaarlijks 5.000 grote huiden en 60.000 kleinere, die voor een deel werden geïmporteerd uit Duitsland en Amerika. In 1802 bedroeg het aantal benodigde huiden slechts de helft en was de invoer van grondstoffen geheel stopgezet. De productie bedroeg toen twee en een half miljoen kilo leder.

Er waren twee papierfabrieken in Limburg, namelijk te Maastricht en te Gulpen, die elk een capaciteit bezaten van tien riemen papier per dag. Door de geringe afzet produceerde men echter slechts zes riemen per dag, terwijl hooguit 8 à 9 maanden per jaar werd gewerkt. Jaarlijks bedroeg de productie niet meer dan 2900 riemen papier.

Over de zeepfabrieken, waarvan er in het departement een tiental bestonden, vinden we gunstige berichten. Jaarlijks werd 100.000 à 120.000 kilo zeep geproduceerd, waarvan een derde voor eigen gebruik bestemd was en twee derden verkocht werd aan de naburige departementen.

Te Maastricht waren er vier zoutziederijen, die het ingevoerde zeezout geschikt maakten voor de consumptie. Het zout werd alleen in de provincie zelf afgezet.

Te Venlo was er van oudsher een speldenfabriek gevestigd, waar dagelijks twintig arbeiders werk vonden, voor het merendeel kinderen. Men produceerde er per jaar vijf miljoen spelden, die bijna alle in het binnenland verkocht werden.

---

¹⁵⁾ Cavenne, t.a.p.

Een soortgelijke tak van nijverheid vond men te Vaals, waar een naaldenfabriek was gevestigd. Hier was tengevolge van de Franse bezetting de productie aanmerkelijk gedaald; waar men vroeger 50 miljoen naalden produceerde, was deze opbrengst tot de helft verminderd. Konden voorheen 300 arbeiders worden tewerkgesteld, in 1802 daalde ook dit aantal tot de helft. De grondstof staaldraad werd ingevoerd uit Pruisen; de naalden werden geëxporteerd naar Frankrijk en andere landen.

Te Vaals werd ook een belangrijke textielindustrie aangetroffen, die daar rond 1760 door Jean Arnold Clermont was gevestigd. In diens fabrieken werd 49.000 meter textiel vervaardigd in vier soorten kwaliteit, in de kleuren rood blauw en groen. Als grondstof werd alleen de fijnste wol gebruikt, die ingevoerd werd uit Spanje. Men was in staat met de Engelse textielproducten te concurreren op de exportmarkten in Rusland, Polen, Pruisen, Portugal en de Levant. Het door de oorlog belemmerde handelsverkeer deed aan de export echter grote afbreuk. De mijnbouw gaf een weinig bemoedigend beeld te zien¹⁶⁾. Nadat de Franse regering de mijnen van Rolduc geconfisqueerd had, werden de mijnen in 1797 in het openbaar verkocht. Een gedeelte bleef in het bezit van de staat en werd door de fiscus geëxploiteerd. Nu daalde de productie en liep het aantal arbeiders van circa 800 spoedig terug op honderd. Daardoor heerste er groot gebrek in het omliggende gebied. Pas toen de Nederlandse regering (1845) het beheer en het genot van deze mijn tegen een jaarlijkse vergoeding afstond aan de concessionarissen van de Aken-Maastrichtsche Spoorwegmaatschappij, kreeg de oude kolenmijn van Kerkrade weer enige betekenis¹⁷⁾.

Over het algemeen was de situatie weinig hoopvol, hetgeen grotendeels zijn oorzaak vond in de oorlogstoestand, maar aan deze zelfde oorzaak dankten andere takken van nijverheid hun bloei, in het bijzonder de jeneverstokerijen, de cichorei- en de tabaksfabrieken¹⁸⁾.

Van niet gering belang werden de jeneverstokerijen geacht. Werd vroeger veel gedistilleerd betrokken uit Schiedam, door de afscheiding van Holland kreeg deze tak van bedrijf in de eigen provincie een

---

¹⁶⁾ H. A. Beaujean, e.a., o.c., blz. 172.

¹⁷⁾ Mr. F. H. Neiszen, Mijnbouwpolitiek, 's-Gravenhage 1920, blz. 86.

¹⁸⁾ Cavenne, o.c.

onverwachte opleving. In 1802 bedroeg de productie 9.300.000 liter, waarvan een derde bestemd was voor gebruik binnen de provincie en twee derde voor export.

Eveneens was er een belangrijke cichoreiproductie. Aangezien de koffie zeer duur was, werd deze met de helft of zelfs met meer cichorei vermengd (voorheen een kwart). Jaarlijks was er een afzet van 90.000 kilo gebrande cichorei.

Door de oorlogsomstandigheden had men een areaal van 15 ha. met tabaksaanplant, overigens omschreven als van inférieure kwaliteit, die alleen in de provincie zelf verbruikt werd.

Uit deze beschrijving mag men reeds afleiden, dat in de aanvang van de negentiende eeuw de vestigingen in de nijverheid voornamelijk geconcentreerd waren in enkele steden, namelijk Maastricht, Venlo, Roermond en Vaals.

De stad Maastricht met een bevolking van 17.963 inwoners was van ouds een nijverheidscentrum en bezat in 1802 verscheidene takken van industrie, namelijk: zeepfabrieken, meel- en papiermolens, weverijen, leerlooierijen, zoutziederijen, tabaksfabrieken, bierbrouwerijen, distilleerderijen, ververijen en cichoreifabrieken. Tekenend is echter, dat aan deze opsomming wordt toegevoegd: „sa prospérité dépend aussi de son agriculture et de la nombreuse garnison que le gouvernement y entretient”.

Venlo, met een bevolking van 4.082 inwoners, herbergde sedert 1802 bij de vestiging van de Duitse industrieel Jean Lenssen een groot-industrie, die voor deze tijd uitzonderlijk mocht heten. Naast een fabriek van aarden pijpen met 65 arbeiders, bezat deze Lenssen eveneens een suikerraffinaderij met 20 arbeiders, en voorts fabrieken van pennen, was, ouwels, azijn en aardewerk. Tevens bezat Venlo een garniturenfabriek, een zegellakfabriek, een passementsfabriek een spel-denmakerij, een letterdrukkerij, een hoedenfabriek, een zeepfabriek, zoutfabrieken, brouwerijen, jeneverstokerijen, pannenbakkerijen en textielververijen.

Roermond was met 3.783 inwoners meer een ambtelijk centrum met minder nijverheidsvestigingen. In deze tijd bestonden te Roermond katoen- en lakenweverijen, katoenspinnerijen, textielververijen, blekerijen, kaarsenfabrieken, leerlooierijen, brouwerijen en molens.

Van grote belangrijkheid voor de nijverheid was toenmaals Vaals, dat

rond 1800 reeds meer dan duizend inwoners telde. De daar gevestigde textielindustrie en naaldenfabriek gaven op grote schaal werkgelegenheid aan de bewoners. Door de aard van de daar gevestigde bedrijven was Vaals misschien eerder nog dan Maastricht een voorbeeld van een uitsluitend industrieel centrum, een unicum overigens in de provincie. Opmerkelijk mag het heten, dat de later bijna geheel verdwenen textielindustrie in dit tijdvak zulk een overheersende plaats innam. Dit zelfde geldt ook voor de leerlooierijen, die meer nog dan de textielnijverheid over de gehele provincie verspreid waren. Deze twee sinds de Middeleeuwen belangrijke exportproducten van onze provincie hebben echter de aansluiting aan de moderne tijd niet gevonden. De reeds in die periode bloeiende kleiwarenindustrie heeft daarentegen gunstiger ontwikkelingskansen gehad. Met uitzondering van enkele bedrijfstakken, zoals de papierindustrie en de klein-metaalnijverheid, blijkt de overige industriële structuur grotendeels gebaseerd op de vervaardiging van voedings- en genotmiddelen, die voor het merendeel in de onmiddellijke omgeving afzet vonden.

De periode 1815—1850.

Toen in 1815 het doek gevallen was na de laatste acte van Napoleons heldendrama, verlangde men algemeen naar een terugkeer tot de oude, rustige tijden van vóór de Franse revolutie. Weinig kon men toen vermoeden dat de negentiende eeuw het aanschijn van de wereld meer zou veranderen, dan de wapens van de keizer ooit hadden gekund. Toch waren de kiemen van een geheel nieuwe ontwikkeling toen reeds gelegd. Ten tijde van de eenheid van de beide Nederlanden kreeg het economisch leven van Limburg breder perspectief; de welvaartspolitiek van Willem I zou de nieuwe kiemen van economische en industriële groei spoedig tot wasdom brengen. Veel deed de koopman-koning voor de materiële vooruitgang van zijn onderdanen; onder zijn bestuur werd in Limburg de weg van Maastricht naar Vaals aangelegd (1825) en de Zuid-Willemsvaart gegraven van Maastricht naar 's-Hertogenbosch. Desondanks was de tijd van 1814 tot 1850 voor Limburg in economisch opzicht nog een moeilijke overgangstijd. Al werd in 1814 de staatkundige grens voor goed gewijzigd en verbeterd, al waren de heerlijke rechten met de revolutie opgeheven, al ontstond de Provincie Limburg, toch werd daarmee nog niet in één slag het gewest tot krach-

tig opbloeiende welvaart gebracht. De Limburgse bevolking had te lang onder de druk van de oude toestanden geleefd om ineens zich te kunnen aanpassen bij de nieuwe inzichten. Hoewel de verkeersvrijheid groter was, de rechtszekerheid en -orde waren verbeterd en de persoonlijke vrijheid was gewaarborgd, toch was daardoor de economische positie nog geenszins bevredigend. Het verkeer via de Maas was nog altijd slecht; door haar natuurlijke toestand werd de rivier hoe langer hoe meer onbruikbaar. De Maas, die de geografische band vormde van de gewesten, die verenigd waren tot de provincie Limburg, miste helaas het vermogen om die vereniging door het verkeer over haar wateren ook effectief tot stand te brengen. De steden langs de Maas konden tengevolge hiervan niet opkomen tot centra van handelsverkeer. Daardoor bleef het economisch-geografisch isolement voortbestaan en veranderde er aanvankelijk nog weinig in het economisch leven¹⁹⁾. De economische structuur was aanvankelijk bovendien zeer kwetsbaar. Nijverheid tot aanvulling van de landbouw werd in Limburg niet uitgeoefend; in dit opzicht vormde deze provincie een groot verschil met Noord-Brabant. In Limburg was de nijverheid alleen in enkele steden gevestigd en voor het merendeel kleine nijverheid. Voor de grotere bedrijven had de losscheuring van Frankrijk economisch tot gevolg, dat een groot afzetgebied verloren ging, hetgeen slechts matig gecompenseerd werd door de vereniging van de noordelijke en zuidelijke gewesten.

Wanneer men de periode 1815—1830 overziet, mag men niet uit het oog verliezen, dat Limburg evenals het gehele land economisch in een nadelige positie verkeerde; zowel voor de ontwikkeling van een meer moderne vorm van verkeer als voor het opkweken van een nieuwe industrie waren de omstandigheden allerminst gunstig. Enkel voor de kleinbedrijven was de conjunctuur beter. Deze bedrijven, die men met de naam „handwerk” pleegt aan te duiden, droegen als kenmerk, dat de patroon rechtstreeks bij het technisch productieproces was betrokken, dat als hulpmiddelen slechts eenvoudige werktuigen werden gebruikt en de afzet slechts in de naaste omgeving en in hoofdzaak op bestelling

---

¹⁹⁾ Prof. Dr. H. Blink, Limburg als economisch-geografisch en staatkundig gewest in het verleden en heden. Tijdschrift voor Economische Geographie, no. 6 en 7, 10e jrg., 1919, blz. 250.

plaats had. Dit waren voornamelijk eenmansbedrijven of bedrijven, waar het aantal arbeiders slechts tot enkele beperkt was. Het kleinbedrijf was in die periode bijna algemeen ²⁰⁾.

Van der Maelen heeft in zijn „Dictionnaire géographique de la province de Limbourg” ²¹⁾ een beschrijving gegeven van de voornaamste takken van nijverheid in deze periode. Over het geheel genomen wijkt deze beschouwing weinig af van het verslag van Cavenne uit de Franse tijd, al blijken in sommige bedrijfstakken uitbreidingen te hebben plaats gevonden. In het algemeen traden ook in dit tijdperk wederom de textielnijverheid, de leerlooierijen, de papierfabrieken, de kleiwarenindustrie en de kleine metaalnijverheid op de voorgrond.

De textielindustrie was in hoofdzaak geconcentreerd in Vaals, waar zeven lakenfabrieken werkzaam waren met gemiddeld 40 à 50 arbeiders en eveneens een machinale wolspinnerij met 45 arbeiders. Een ander concentratiepunt van de textielnijverheid was Roermond, dat ook meerdere lakenfabrieken, katoenspinnerijen en -weverijen telde. Twee katoenspinnerijen waren voorts gevestigd in Maastricht en een grotere te Venlo met honderd arbeiders. Kleinere fabrieken van wollen stoffen vond men tenslotte te Maastricht, Gennep, Stramproy en Weert.

Leerlooierijen waren over de gehele provincie verspreid. Weert telde acht leerlooierijen, Maastricht zeven, Sittard zes en Roermond vijf bedrijven, doch ook in andere gemeenten werd deze handwerksnijverheid op ruime schaal beoefend.

De papierfabricage vroeg een technisch ingewikkelder productieproces en bijgevolg een groter aantal arbeiders. Rond 1830 waren er in Limburg vijf papierfabrieken, namelijk een fabriek te Maastricht, een papierfabriek te Gulpen (met 50 à 70 arbeiders), een fabriek te Roermond (met 50 arbeiders) en twee papierfabrieken te Wittem.

De kleiwarenindustrie, te weten de aardewerkbedrijven, de pannenbakkerijen en steenfabrieken werden langs de gehele Maaskant gevonden „dans un grand nombre de communes”, doch het onbetwistbaar centrum van deze nijverheid was toen reeds Tegelen. Deze plaats alleen telde

---

²⁰⁾ Dr. I. J. Brugmans, De arbeidende klasse in Nederland in de negentiende eeuw, 's-Gravenhage, 1929, blz. 5.

²¹⁾ Ph. van der Maelen, Dictionnaire géographique de la province de Limbourg, Bruxelles, 1835.

rond 1830 niet minder dan 15 aardewerkbedrijven met tezamen 120 arbeiders en zeven pannbakkerijen en steenfabrieken met een gelijk aantal werknemers.

Andere aan de bodem gebonden industrieën waren de kolenmijnen van Kerkrade, de veenderijen in de Peel, de zandsteengroeven in de omgeving van Rolduc en de mergeexploitatie te Houthem.

De kleine metaalnijverheid was vertegenwoordigd door een speldenfabriek te Maastricht en Venlo, een naaldenfabriek te Vaals en Heerlen, een fabriek van vuurwapens te Maastricht en een fabriek van jachthagel te Roermond.

Tenslotte nam de verzorgingsindustrie een belangrijke plaats in. Niet enkel de steden, maar ook het platteland had in deze tak van bedrijf een werkzaam aandeel, voornamelijk omdat de vervaardiging en bereiding van voedings- en genotmiddelen in kleine ambachtsbedrijven plaats vond, die ook op het platteland ruim verbreid waren. In tal van dorpen vond men brouwerijen, distilleerderijen, stroopkokerijen, kaarsenfabrieken, stoffenververijen en -blekerijen, stijfselfabrieken en graan-, run- en oliemolens. In de nijverheidscentra ontmoette men echter een uitgebreider en meer gedifferentieerd productiegamma. Maastricht maakte in die tijd kousen, flanel, tabak, bier, jenever, zeep, zout en stijfsel; Roermond: pijpen, kaarsen, jenever, bier en zout; Sittard: cichorei, zwartsel, bier, tabak, jenever, kaarsen en chocolade; Venlo: hoeden, kammen, zegellak, eau-de-cologne, pijpen, tabak, jenever, bier, zeep, zout en ouwel.

Doch daarnaast vond men op het platteland in ruime verscheidenheid bedrijven, waarvan we enkele typische voorbeelden zullen noemen: Arcen en Velden bezat rond 1830 een chocoladefabriek, Bergen een mosterdfabriek, Meyel een wasmakerij en Tegelen zeep- en cichoreifabrieken. In Helden en Heythuizen werd stijfsel vervaardigd en Weert was bekend om zijn vilten hoeden. Broekhuizenvorst was bekend om zijn vervaardiging van handschoenen. In Brunssum was een fabriek voor zijden linten gevestigd (met acht arbeiders) en voorts enkele aardewerkbedrijven en pannbakkerijen. Eysden bezat een tabaksfabriek, Heerlen een fabriek voor leerbereiding en Schinnen een azijnmakerij. Rondom Maastricht vond men vele cichoreifabrieken, waarvan in Vroenhoven liefst 24. Tenslotte mag hier nog vermeld worden de

concentratie van enkele takken van nijverheid in de gemeente Venray. Behalve enkele leerlooierijen, stoffenververijen, jeneverstokerijen, brouwerijen, stroopstokerijen, kaarsenfabrieken en graanmolens was deze plaats vanouds bekend om zijn productie van schoenen, die in grote hoeveelheden verkocht werden aan het leger of op de jaarmarkten. Grote hoeveelheden werden ook geëxporteerd naar Antwerpen. De schoenproductie was toen geconcentreerd in de gemeenten Venray, Vierlingsbeek, Sambeek, Boxmeer en Oostrum. Van der Malen merkt hierover op: „Cette branche d'industrie, qui était très florissante autrefois (d.w.z. vóór de Belgische omwenteling), occupe encore beaucoup de bras”.

In het bovenstaande hebben wij met opzet de industriële structuur van rond 1830 uitvoerig willen weergeven, omdat het beeld van de industrie uit deze jaren zo aanmerkelijk verschilt met dit van latere tijd.

„Bedrijvigheid” was er in deze tijd genoeg, doch het betrof dan de kleine, ambachtelijk uitgeoefende, voor plaatselijke behoeften werkende ondernemingen. Indien men het merendeel van deze bedrijven echter buiten beschouwing laat, mag men vaststellen, dat de industriële ontwikkeling eerst na de opstand van België haar tempo gaat versnellen en dat pas sindsdien de Limburgse industrie van betekenis werd. Wij zullen daarom in het vervolg van deze beschrijving ons enkel tot de industrie in eigenlijke zin bepalen. In 1839 kennen wij in Limburg slechts twee bedrijven, die de naam groot-industrie verdienen, namelijk de fabrieken van Petrus Regout in Maastricht en de Domaniale Mijin in Kerkrade. Enkele decennia nadien, wanneer de industrie in Limburg eerst recht tot ontwikkeling komt, zullen er ingrijpende wijzigingen plaats vinden. Op het tijdstip echter, dat de beide Nederlanden ieder een eigen weg insloegen, waren de grondslagen van de latere industriële bloei gelegd.

De Belgische opstand en de scheiding van de noordelijke en zuidelijke gewesten bracht Limburg wederom in eenzelfde geïsoleerde situatie, als waarin het tot aan de Franse tijd verkeerd had. Door deze afscheiding kwam de gedeelde provincie Limburg in een extreme positie te verkeren, en daalde de belangstelling voor dit gebied in Noord-Nederland beneden een billijk niveau. Tegenover de schuwheid van de Nederlandse belegger ten opzichte van het Limburgs economisch potentieel stond anderzijds echter lange tijd de grote invloed van buitenlands kapi-

taal en initiatief op de ontwikkeling van de Limburgse, meer in het bijzonder de Zuid-Limburgse en Maastrichtse industrie.

In verband met Sombart's stelling, dat het kapitalisme vooral door vreemdelingen werd geïntroduceerd, verdient het opmerking, dat er ook onder de eerste groot-industriëlen in Nederland naar verhouding zoveel buitenlanders zijn geweest. Vele bedrijven, werkmethoden en nieuwe procédés, die rond het midden van de eeuw werden toegepast, hebben wij te danken aan Engelsen, Duitsers of Belgen, die zich in ons land vestigden of tijdelijk hier verbleven²²⁾. Dat dit uiteraard voor Limburg in versterkte mate heeft gegolden, behoeft, gezien de ligging van dit gewest, geen betoog. Was het buitenlands kapitaal rechtstreeks bij verscheiden Maastrichtse bedrijven geïnteresseerd en later bij de mijnindustrie, ook vele Noord- en Midden-Limburgse industrieën hebben hun ontstaan te danken aan de invloed van het Duitse en Belgische handelsverkeer. De metaalindustrie van Tegelen werd begonnen op voorbeeld van de Cockerill-fabrieken te Seraing; de grof-keramische industrie is vermoedelijk ontstaan onder invloed van de grof-keramische industrie, die in Kaldenkirchen was gevestigd. Meermalen is het ontstaan van een industrie in Limburg veroorzaakt door de nabije ligging van de Luikse en Akense industrie-gebieden en het Roergebied, wier koortsachtige ontwikkeling in het midden van de vorige eeuw de ondernemingsgeest in Limburg in belangrijke mate heeft gestimuleerd²³⁾.

De periode van 1830 tot 1850 vormt in vele opzichten een crisis- en overgangstijd in de geschiedenis van het industriële Limburg: oude traditionele bedrijven gingen ten gronde, nieuwe meer zelfstandige kwamen tot ontwikkeling. Met deze reorganisatie, dit aanpassen aan de veranderde verkeersomstandigheden, ging een verplaatsing gepaard, een concentratie naar Maastricht, welke plaats door de opening van de Zuid-Willemsvaart niet enkel een voorbeeldige waterweg naar het Noorden had gekregen, maar bovendien door de in uitzicht gestelde aanleg van de spoorlijn Maastricht—Aken (1853) de zegeningen van het snelverkeer zou genieten. Vaals daarentegen, dat aan de ontwikkeling van de moderne verkeersverbindingen geen deel kreeg, zag zijn

---

²²⁾ Dr. I. J. Brugmans, o.c., blz. 26/27.

²³⁾ Pastoor Th. W. J. Driessen, *Geschiedenis van Tegelen, Steyl*, 1952, blz. 126-128.

industriële structuur tot langzame achteruitgang gedoemd. Maastricht echter werd, met Haarlem, de enige stad in Nederland die men omstreeks het midden der eeuw een industriestad kon noemen²⁴).

Voor een groot deel dankt Maastricht dit aan de afscheiding van België, die aanleiding werd tot de oprichting van een grootbedrijf, dat alle andere in Nederland in omvang zou overtreffen, namelijk de fabrieken van Petrus Regout. Regout was vóór 1830 een der grootste importeurs van Belgisch glas en aardewerk. Toen die invoer sinds de omwenteling werd belemmerd, besloot hij zelf de productie ter hand te nemen en tot het oprichten van fabrieken over te gaan; in 1834 stichtte Petrus Regout een glas- en kristalfabriek, waaraan hij twee jaar later een aardewerkfabriek verbond. De geschoolde arbeiders die hij nodig had, haalde hij uit het Luikse, terwijl hij talrijke goedkope werkkrachten in Maastricht kon aantrekken door de grote werkloosheid, die er heerste. Door deze belangrijke investering komt Petrus Regout de verdienste toe, dat hij Maastricht behoed heeft voor een permanente werkloosheid op grote schaal. Ter zelfder tijd, dat Maastricht zijn belangrijkheid als vestingstad verloor en de nijverheid tot verdwijnen gedoemd leek, werd er nieuwe werkgelegenheid geschapen. De snelle groei van Regout's onderneming blijkt uit het feit, dat zijn onderneming binnen een jaar reeds werk verschafte aan honderd arbeiders, dat in 1841 al 198 arbeiders waren tewerk gesteld en in 1851 reeds 665 werknemers in dienst waren, zodat deze onderneming inderdaad het karakter van een grootbedrijf droeg²⁵).

Dat de opstand ook op de toestand van andere bedrijven invloed uitoefende, behoeft geen verwondering. Bovendien stimuleerde het succes, dat Regout vanaf de aanvang had, tot navolging. Zo richtte Thomas Regout in 1836 een spijker- en draadnagelfabriek op. Rond 1840 ontstond te Maastricht op de andere oever van de Maas de „Société Céramique”, een aardewerkfabriek van Belgische huize, die tegen het einde van de negentiende eeuw in betekenis bij Regout's stichting

---

²⁴) Dr. C. J. van Nieuwenburg, De industrieële ontwikkeling van Zuid-Limburg in het verleden, het heden en de toekomst, Tijdschrift voor Economische Geographie, 10e jrg., 1919, no. 6 en 7, blz. 281.

²⁵) Dr. I. J. Brugmans, De arbeidende klasse in Nederland, in de negentiende eeuw, 's-Gravenhage, 1929, blz. 27.

weinig achterbleef. In 1838 werd te Meerssen de papierfabriek Tielens opgericht. Vermelding verdient ook de oprichting te Maastricht van de chemicaliënfabriek van P. Hahmes (1846) en de papierfabriek van Lhoëst en Weustenraadt, later Koninklijke Nederlandse Papierfabriek (1851)²⁶⁾.

Aan het gestremde handelsverkeer met België moet eveneens de ontwikkeling van een ander bedrijf worden toegeschreven, namelijk de mijnbouwexploitatie van de Domaniale Mijn te Kerkrade. Deze reeds vanouds als grootbedrijf uitgeoefende bedrijfsvorm was sedert 1815 in handen van de Nederlandse Staat, en stond onder het bestuur van het Amortisatie-Syndicaat te Amsterdam. Na de Belgische opstand en de occupatie van Limburg werd de Domaniale Mijn op 9 oktober 1830 door de voorlopige regering te Brussel in beslag genomen. In 1845 droeg de Nederlandse Staat de exploitatie over aan de Aken-Maastrichtsche Spoorweg Mij. als vergoeding voor de dure aanleg van een spoorverbinding door Zuid-Limburg. In handen van deze maatschappij heeft de mijnexploitatie zich, in tegenstelling tot de voorgaande jaren, krachtig ontwikkeld²⁷⁾.

Tengevolge van de afscheiding van België onderging de industriële structuur ook in Noord- en Midden-Limburg grote veranderingen. Verschillende industrieën in Roermond en Venlo, evenals de pannen- en aardewerkfabrieken van Tegelen, die volledig op België waren georiënteerd, stonden voor de keuze te worden onderworpen aan een hoog invoerrecht bij uitvoer naar België, of op zoek te gaan naar nieuwe afzetgebieden. Daarnaast betekende de nieuw opgerichte groot-industrie van Petrus Regout terstond een geduchte concurrentie voor de overige aardewerkbedrijven, in het bijzonder voor het Tegelse aardewerk. Bestond de Tegelse nijverheid reeds sedert de zeventiende en achttiende eeuw voor het grootste deel uit de vervaardiging van het z.g. zwarte Tegelse aardewerk, omstreeks 1850 loopt de vervaardiging van dit product terug en ziet men een geleidelijke daling van het aantal pottenbakkerijen. Sedert Regout in 1836 zijn aardewerkfabriek was begonnen, hebben de keramische producten uit Maastricht de glorie van het Tegels bedrijf verdrongen. In 1863 waren te Tegelen nog slechts vijf potten-

---

²⁶⁾ Notulen Kamer van Koophandel, Maastricht.

²⁷⁾ Dr. C. J. van Nieuwenburg, o.c., blz. 281.

bakkerijen over van de vroeger meer dan twintig bedrijven. Daarentegen ziet men andere takken van bedrijf sterk in opkomst. Als gevolg van het streven op eigen bodem in de behoefte aan ijzerwerk te kunnen voorzien, werden in Noord-Limburg enkele ijzergieterijen opgericht. In 1844 stichtte Joh. Hillen te Blerick een ijzergieterij, die onmiddellijk veel succes boekte. In 1855 werd dit voorbeeld gevolgd door de oprichting van de ijzerfabriek Kamp te Tegelen. Nauw in verband met deze ijzergieterijen stond de opkomst van de Midden-Limburgse metaalnijverheid, die in haar oorsprong wist te profiteren van de behoeften, door de kleiwarenindustrie geschapen²⁸⁾.

Hoewel over de periode van 1830 tot 1850 onze conclusie luidt, dat zij het kenmerk draagt van kentering en opleving van de economische activiteit, dat het een tijd was ook van vruchtdragende initiatieven, toch is het evenzo een van de moeilijkste perioden in het industrialisatieproces, dat dan een aanvang neemt. Sedert 1839 werden in Limburg 36 nieuwe fabrieken opgericht en 24 steenbakkerijen, zo staat in het Verslag van Gedeputeerde Staten van het Hertogdom Limburg aan de Provinciale Staten over het jaar 1842 vermeld, doch daarnaast verkeerden vele van de gevestigde bedrijven in een kritieke situatie.

Om dit juist te verstaan, zullen wij dit „Verslag over de bloei of achteruitgang van de voornaamste fabrieken”, dat aan de hand van de binnengekomen mededelingen van de Kamers van Koophandel werd samengesteld, zelf aan het woord laten²⁹⁾. Over Maastricht wordt hierin o.a. opgemerkt: „De fabrieken van lateren oorsprong, welke voortdurend de algemeene belangstelling het meest gaande houden, zijn: vooreerst, „die van den Heer P. Regout te Maastricht, welke een aanvankelijk „aangelegde glas-slijperij in weinige jaren met eene glas-blazerij, eene „fabriek van aardewerk, menie en potasch, alsmede met eene spijker-, „en eene geweerfabriek, heeft vermeerderd: welke inrigtingen door twee „stoomwerktuigen worden aan den gang gehouden en verder ook aan „een overgroot aantal werklieden werk en brood verschaffen. Overigens „is het door voornoemden fabrikant ingerigt atelier tot het veranderen

---

²⁸⁾ Pastoor Th. W. J. Driessen, o.c., blz. 122.

²⁹⁾ Verslagen van Gedeputeerde Staten van het Hertogdom Limburg aan de Provinciale Staten, in derzelve gewone vergadering van het jaar 1842, 1843, 1844 en 1845.

„van vuurwapenen, nu onlangs door het Departement van Oorlog over-
„genomen, voor welker rekening hetzelfde thans zal worden voortgezet”.
Voorts verdiende bijzondere interesse: „de lakenfabriek en wolspinnerij
„van J. P. H. Hanckar; de fabriek van geschilderd glas in brandverw der
„gebroeders Cartisser, de fabriek van J. G. Lambriex, wiens overtind-
„ijzerwerk van elders met graagte wordt gezocht; de speldenfabriek van
„G. Lebens; de fabriek van bewerkt marmer van L. Lecomte, welke
„eene vroeger geheel onbekende tak van nijverheid heeft ingevoerd;
„en de alsmede geheel nieuwe inrigting van Weustenraad en Taiée,
„waarin verlakt linnen, taf en leder wordt vervaardigd.”

Ten aanzien van de Maastrichtse leerlooierijen beklagt men zich, „dat
„deze, door het gemis der meeste verbruikers, veel van derzelve belang-
„rijkheid hebben verloren; zoodat het vertier zich nu bijna geheel tot
„tot de plaatselijke consumtie beperkt. De oorzaak van dezen staat van
„zaken zoekt men in de groote hoeveelheid leder, welke, ten gevolge
„van het tractaat van 1841, uit Luxemburg is opgelegd, waardoor, nog
„eenigen tijd, in de behoefte van het gewest zal worden voorzien”.

Over Roermond heet het: „De papier-fabriek dier stad van de Heeren
„Burghoff en Magnée, door inkomende regten op vreemde voortbreng-
„selen beschermd, ondervindt steeds vooruitgang, men maakt zich in
„dezelve alle nieuwe uitvindingen ten nutte; terwijl in deze inrigting
„een aanzienlijk aantal werklieden wordt gebezigd”.

Meer breedvoerig wijdt men uit over de katoenfabrieken van Mathei,
Jacobs en Claus, die in een ongunstige toestand verkeren, „zoodat
„onlangs onderscheidene reeds gedane bestellingen weder zijn afgezegd,
„en geëxpedieerde goederen aan de fabriekanten teruggezonden”. Men
voert aan, „dat de katoenfabrieken niet slechts door de overwigtige con-
„currentie der uitlanders hebben te lijden, maar dezelve daarenboven
„door de belasting op het patent worden gedrukt. Het getal der linnen-
„wevers is tot een vierde verminderd, hetwelk dan nog slechts een ge-
„deelte van het jaar werkzaam is.” Dit verval zoekt men „in de hooge
„inkomende regten van België, waarheen dit fabricaat vroeger veel uit
„Limburg werd ingevoerd; doch ook in het toenemend gebruik van het
„goedkoop katoen, waarvan zich veelal min bemiddelden bedienen”.
Over de nijverheid te Venlo wordt opgemerkt, „dat de branderijen,
„zeepziederijen, olieslagerijen en de wijnhandel dier stad zich in eenen

„beklagenswaardigen toestand bevinden, hetwelk aan het hoog bedrag „der accijsregten wordt toegeschreven”.

Gunstig luiden de berichten ten aanzien van de pannenbakkerijen en de aarden-pottenbakkerijen te Tegelen, „die in bloei toenemen en be„duidende verzendingen naar Holland, Frankrijk en Spanje bewerk„stelligen”.

Verder treft men in deze jaren nog een aantal andere fabrieken over de provincie verspreid, waarvan in het Verslag genoemd worden:

„De fabriek van H. Niessen en Kockelkoren te Hoensbroek, welke „derzelve daarstelling aan den ijver en de menschlievende bedoelingen „van den kapellaan Hilkens aldaar is verschuldigd, en waarin door de „vervaardiging van strooijen-hoeden, fluweel, zijden lint, zijden hoeden, „enz., aan de vroeger verarmde ingezetenen dezer gemeente, van de „grijsaards af tot de kinderen toe, bezigheid en brood wordt verschaft; „de lakenfabriek van W. Schüll te Vaals, welke deze inrigting sedert „eenigen tijd met eene fabriek van schawls heeft vermeerderd, de fabriek „van behangsel-papier van Claereboets en Rutten te Maastricht; die „van schrijfpapier in allerlei soorten en van papier, zonder eind ge„naamd, van de Heeren Tielens en Schrammen, in de nabijheid van „Maastricht, en de fabrieken van Damast en Pellengoed van Th. Eijmael „te Heerlen”.

„De hiervoren aangestipte bijzonderheden bewijzen voldoende”, aldus Gedeputeerde Staten, „den vooruitgang, welken als nu de Limburgsche nijverheid begint te maken.”

„Wij betreuren echter dat zulks niet geheel het geval is in de weleer „zoo bloeiende Gemeente Vaals, welker etablissementen, door de zich „opgevolgd hebbende staatsstormen, doch ook door de uitbreiding van „het fabriekwezen in de omliggende steden, zoo als Eupen, Aken, Ver„viers, enz., aanzieder oogden zijn achter uit gegaan. Vóór 1830 name„lijk, bestonden nog aldaar zes lakenfabrieken, ééne fabriek van wollen „dekens, twee wolspinnerijen en twee naaldenfabrieken, die alstoen „eenen genoegzamen uitweg voor derzelve fabriekaten konden vinden.”

In 1845 waren hiervan slechts over drie lakenfabrieken, twee wolspinnerijen en een naaldenfabriek, die zich met moeite tegen de buitenlandse concurrentie konden staande houden. „Niettegenstaande dezen „minderen gunstigen toestand, spannen de fabriekanten daar ter plaatse „onvermoeid alle derzelve krachten ter opbeuring van het kwijnende

„fabriekwezen in; getuige het allengs hervatten der verzending van „Vaalsche fabriekaten naar Nederlandsch Indië”.

In 1845 besluiten Gedeputeerde Staten het Verslag met de mededeling, „dat de gewestelijke handel en het fabriekwezen, deze beide bronnen „van het volksbestaan, rijker zouden vloeijen, indien, zoo als men de „hoop koestert, door het aanleggen van spoorwegen van Maastricht naar „Aken en naar Luik en van een kanaal naar de laatstgemelde stad, „nieuwe communicatiën, ter gemakkelijker verzending van handelsarti- „kelen en der voortbrengselen van de inlandse nijverheid, zullen wor- „den daargesteld.”

De periode 1850—1895.

De eerste helft van de negentiende eeuw (1820—1850) was een tijd van lage prijzen op de wereldmarkt en van meer baisse- dan haussejaren. De nijverheid in Limburg verkeerde in deze periode in een gedrukte toestand. Er waren slechts een paar steden, waar de nijverheid een overwegend aandeel had in de bestaansmogelijkheden: Maastricht en Roermond. In de overige gedeelten der provincie was de nijverheid van geringer betekenis, omdat zij bijna uitsluitend werkzaam was voor eigen gebruik. Door dit gemis aan een bloeiende nijverheid was ook de afzet van landbouwproducten in het gewest zelf gering.

De tweede helft dezer eeuw zette in met een periode van geweldige expansie, van hoge prijzen en winsten. Het was een tijdperk van snelle ontwikkeling van de landbouw en de nijverheid, eindigend met de crisis van 1873 ⁸⁰⁾.

In de sociaal-economische historie van de negentiende eeuw worden deze eerste decennia na 1850 gekenmerkt door een geleidelijke overgang van de samenleving van een vroeg-kapitalistisch naar een zuiver-kapitalistisch stadium. Groot is het aantal factoren, die deze wijzigingen bepalen.

Allereerst begon tussen 1850 en 1870 de ondernemer meer de waarde te beseffen van de stoomkracht voor de outillage der bedrijven. Het duurde echter lang, voordat dit besef algemeen werd en nog langer, vooraleer de stoomkracht algemeen werd toegepast en het handwerk

---

⁸⁰⁾ J. G. van Dillen, De economische ontwikkeling van Nederland. Nederland tussen de Natiën, Deel II, Amsterdam 1948, blz. 111.

en het kleinbedrijf als overheersende bedrijfsvorm hun voorsprong gingen verliezen. Pas na 1860 en vooral na 1870 kwam de grootindustrie tot meer betekenis om vanaf omstreeks 1895 een grote expansie te beginnen³¹⁾. Opmerkelijk is, dat in Limburg het grootbedrijf zich spoediger heeft ontwikkeld dan elders. De bedrijven van Petrus Regout te Maastricht telden in 1853 reeds meer dan duizend arbeiders, doch ook elders in de provincie vertoonde zich een soortgelijke ontwikkeling. In 1850 bestond te Roermond een papierfabriek, die met 150 werklieden, 2 stoomwerktuigen en 3 stoomketels werkte; in Meerssen een papierfabriek met 98, te Maastricht een met 200 arbeiders. Vier jaren later was het aantal arbeiders in deze inrichtingen reeds resp. 175, 230 en 280 terwijl terzelfder tijd de grootste papierfabriek in de Zaanstreek te Wormerveer slechts 70 arbeiders telde, en in de Veluwe molens gemiddeld per onderneming enkel maar 10 à 20 arbeiders werkzaam waren. In hetzelfde jaar 1850 worden nog vermeld een wapenfabriek te Maastricht met 150 en een brandkastenfabriek te Roermond met 90 à 100 arbeiders. Behalve Regout's fabriek kende Maastricht twee aardewerkfabrieken, die in 1857 resp. aan 185 en 67 arbeiders werk gaven. Nog kan worden gewezen op de Domaniale en Pannesheider steenkolenmijnen te Kerkrade, waar in 1857 310 personen werkzaam waren³²⁾.

Onder de factoren, die de opkomst van het grootbedrijf in beslissende mate hebben bevorderd, is de aanwending van de stoomkracht een der belangrijkste. De stoommachine, waarvan het gebruik pas lonend wordt bij een grotere productie-capaciteit, heeft het ontstaan en de verdere uitgroei van het grootbedrijf sterk in de hand gewerkt. In 1853 bedroeg het aantal stoommachines in Limburg 35, met een gezamenlijk vermogen van 575 $\frac{3}{4}$ pk.; in 1860 waren er 43 stoommachines in gebruik met een vermogen van 775 pk.³³⁾.

Een tweede factor, die vervolgens in aanmerking komt bij het beoordelen van de economische fase, die in Limburg de overgang naar een

---

³¹⁾ Dr. L. G. J. Verberne, *De Nederlandsche Arbeidersbeweging in de negentiende eeuw*, Amsterdam 1940, blz. 12, 13.

³²⁾ Dr. I. J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de negentiende eeuw*, 's-Gravenhage, 1929, blz. 28.

³³⁾ Verslag van den toestand van het Hertogdom Limburg over 1853; idem over 1860.

kapitalistische samenleving kenmerkt, is van meer sociologisch-economische aard. Zij heeft betrekking op de klassenscheiding tussen ondernemers en arbeiders. Hier komt het vraagstuk aan de orde, of reeds de figuur van de grootondernemer zijn intrede heeft gedaan in het economisch leven. Grootondernemers kunnen namelijk ook voorkomen, zonder dat zij eigenaar zijn van grootbedrijven, waar mechanische kracht in gebruik is, o.a. als zij een aanzienlijk aantal arbeiders in de vorm van huisindustrie exploiteren.

Zulks is bepaald in Limburg het geval in de textielnijverheid, waar de huisindustrie van overwegende betekenis was. Duidelijk zichtbaar is de ondergeschikte functie, die de fabriek in het textiel-productieproces vervult, o.a. vroeger te Vaals en rond 1850 te Roermond, waar ruim 600 volwassen huisindustriearbeiders van een viertal fabrieken afhankelijk waren. Om meerdere redenen verkeerden deze thuisarbeiders echter niet in volslagen afhankelijkheid van deze fabrieken. Ze werkten veelal niet voor één doch voor meerdere fabrikanten tegelijk. Van de Roermondse wevers wordt bericht in 1841, dat zij „geheel onafhankelijk van de fabriek zijn, geene vaste dienstneming bij dezelve hebben, en dan hier, dan daar werk zoeken”. Herhaaldelijk wordt geconstateerd, dat de meeste thuiswevers alleen 's winters in de nijverheid werkzaam waren en in de zomer landarbeid verrichtten. Zuivere loonarbeiders waren zij derhalve meestal niet en zijn zij evenmin geworden.

Het is echter een feit, dat naast deze enkele vormen van grootbedrijf in vele bedrijfstakken het kleinbedrijf overheerste. Zo was dit het geval bij de bierbrouwerijen, waar pas laat in de negentiende eeuw een concentratieproces inzette. Hetzelfde geldt mutatis mutandis ook voor het looiersbedrijf. Duidelijke voorbeelden van kleinbedrijf vormden de bedrijven, waar de windmolen als beweegkracht werd gebruikt. In 1871 wordt er voor Limburg in de statistieken een totaal van 237 korenmolens vermeld ^{3a)}.

Tenslotte zijn het de economisch-psychologische feiten, die het karakter van deze periode bepalen. Indien wij aannemen, dat een ongebreideld winststreven en een rationalistische levenshouding voor de moderne productiewijze karakteristiek is, moeten wij concluderen, dat Limburg lange tijd in het stadium van het vroegkapitalisme verkeerd heeft. Met

---

^{3a)} Dr. I. J. Brugmans, o.c., blz. 31-57.

uitzondering van enige grootbedrijven kende men niet het ongebreideld streven naar winst, dat kenmerkend is voor het moderne kapitalisme. Men was afkerig van nieuwigheden; traditie was de richtsnoer in de bedrijfsvoering. Veel industriëlen waren eigenlijk meer kooplieden dan bedrijfsleiders. Dat werd na 1850 geleidelijk anders. De verandering, die omstreeks het midden der eeuw inzette, ging gepaard met en wordt voor een belangrijk deel verklaard door de opheffing van de talrijke belemmeringen, die een vrije ontplooiing van de economische krachten in de weg stonden. De ondernemingsgeest was ontwaakt, de productiecapaciteit werd uitgebreid, de concurrentie geïntensiveerd⁸⁶⁾. Techniek en geest hebben tussen 1850 en 1870 een dusdanige evolutie ondergaan, dat men het jaar 1870 als aanvangspunt kan stellen van de modernkapitalistische periode. De toenemende bedrijfsconcentratie, die dan eerst werkelijk een aanvang neemt, had sociologisch tot gevolg, dat hierdoor de natuurlijke band tussen werkgevers en werknemers verloren ging. Na 1870 gaat de arbeidende klasse zich in vakverenigingen organiseren en zien de eerste arbeiderscouranten het licht.

Uit dit alles blijkt, dat omstreeks 1870 reeds alle elementen van een zuiver kapitalistisch stadium in wezen aanwezig waren, zij het nog niet in uitgesproken vorm.

Trachten wij de verdere ontwikkelingslijnen van de nijverheid te schetsen.

Vooreerst zien wij, dat de nijverheid zich steeds meer concentreert in de steden, waar alleen kon worden beschikt over het nodige administratief en technisch personeel, dat in het modern industrieel bedrijf tot de kaderfuncties is geroepen. De geperfectioneerde techniek kan dan niet meer volstaan met thuiswerkende arbeiders, die voor een deel de landbouw beoefenen. De industriële ontwikkeling van Limburg, waar de nijverheid reeds voordien voornamelijk in enkele steden voorkwam, bleef daarom in hoofdzaak een ontwikkeling van stedelijke nijverheid. De structuurwijziging van deze tijd hangt vervolgens ten nauwste samen met de moderne verkeersverbindingen. De spoorwegwet van van Hall (1860) voorzag in de aanleg van een spoorwegnet, dat zou worden geëxploiteerd door particulieren, in Zuid-Nederland door de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen. Sindsdien kwamen

---

⁸⁶⁾ Dr. I. J. Brugmans, o.c., blz. 2, 58, 216-217.

tot stand de spoorlijnen Maastricht—Luik (1861), Vlissingen—Venlo (1865), Venlo—Maastricht (1865), Venlo—Kempen en Venlo—Viersen (1867), Antwerpen—Roermond—München—Gladbach (1879) en voorts in later jaren de lijn Boxtel—Gennep—Kleef en de spoorverbinding Venlo—Nijmegen. In het verkeer te land is de opkomst van de spoorwegen een belangrijke mijlpaal op de weg naar het moderne kapitalisme, dat zonder het snelle en intensieve verkeer bezwaarlijk denkbaar is. Voor vele streken in Limburg betekende het gemoderniseerde verkeer een bevrijding uit zijn isolement. Reeds in 1853 werd de spoorlijn Aken—Maastricht en in 1856 de spoorlijn Maastricht—Hasselt aangelegd die evenals de kanaal- en spoorverbinding met Luik belangrijk hebben bijgedragen om de nieuw gevestigde Maastrichtse industrieën in hun afzet te stimuleren. Voor Limburg in zijn geheel genomen, waren echter uit verkeersoogpunt de zestiger jaren van de vorige eeuw de belangrijkste.

Als derde factor mag worden beschouwd het feit, dat deze overgang naar het kapitalistisch stadium gepaard ging met en gevolgd werd door een toenemende gevoeligheid van het bedrijfsleven voor de conjunctuurschommelingen. Dit openbaarde zich voor het eerst zeer duidelijk bij de crisis van 1866, ofschoon de geldelijke verliezen toen niet groot waren. Eerst in 1869 begon deze algemene malaise te wijken. Ook de crisis van 1873 was diep van werking. Maar vooral in de jaren '80 demonstreerde de scherpe gevoeligheid van het economisch leven voor de schommelingen van de conjunctuur de belangrijke vorderingen van de kapitalistische ontwikkeling.³⁶⁾

Nadat het Limburgse bedrijfsleven in meerdere mate in het internationale handelsverkeer was ingeschakeld, trad de essentiële zwakheid van de nieuwe ontwikkeling aan het licht. Deze kwam niet enkel tot uiting in een toenemende conjunctuurgevoeligheid, doch deze kwetsbaarheid openbaarde zich in dit gewest tevens in de gevolgen, die de manipulaties in de handelspolitiek van de buurstaten hadden. Het liberale principe getrouw, dat concurrentie de goedkoopste goederen en dus de grootste welvaart brengt, had handeldrijvend Nederland alle protectionisme afgeschafte (1862, 1872), hoewel na 1870 verschillende grote

---

³⁶⁾ Dr. L. G. J. Verberne, *De Nederlandsche arbeidersbeweging in de negentiende eeuw*, Amsterdam, 1940, blz. 12.

staten een protectionistische handelspolitiek aanvaard hadden. Deze divergentie in de handelspolitiek strekte meermalen tot nadeel van de Nederlandse bedrijven, al heeft de voorspoedige economische gang van zaken in het laatste kwartaal van de negentiende eeuw dit verhuld. Door velen werd de voorspoed echter al te gemakkelijk in oorzakelijk verband gebracht met de vrijhandel. Pas veel later, toen men de gevolgen van de veel geprezen vrijheid aan den lijve ondervond, gingen de gedachten eerst in de richting van bescherming en „actieve handelspolitiek”.

In Limburg echter, dat door zijn excentrische ligging als voorpost in het „vaderland” van de vrijhandel, veel kwetsbaarder was, gingen veel eerder stemmen op voor het heffen van beschermende rechten. Een overzicht van de moeilijkheden, waaraan Limburg door deze ongunstige handelspolitieke maatregelen was blootgesteld, vinden wij beschreven in een brochure „Limburgs verval gedurende de laatste halve eeuw”, die in 1891 het licht zag.³⁷⁾ De schrijvers richten hierin een felle aanklacht aan het adres van de regering tegen de achterstelling van Limburg en het daaruit gevolgde verval van het economisch leven. „De „toestand van de provincie Limburg was vóór de scheiding van het „Hollandsch en Belgisch gedeelte geheel anders dan daarna. Destijds „bloeiden er handel en nijverheid; destijds was de provincie niet, zoals „thans, door grenzen met strenge douanestelsels aan alle kanten inge- „sloten; destijd was de Maas bevaarbaar en werden de verkeersmidde- „len in Limburg niet minder goed onderhouden dan in eenige andere „provincie . . .” Als oorzaken van deze achteruitgang wijzen de schrijvers aan de slechte bevaarbaarheid van de Maas, maar vooral het gemis aan bescherming van nijverheid en landbouw: „Een omstandigheid, die „nog meer op Limburg’s ingezetenen dan op die der andere provincies „drukt, is, dat de producten van landbouw en industrie niet door invoer- „rechten op buitenlandsche producten wordt beschermd en dat de nij- „verheid dus onder de nadelige invloed staat van de overproductie, die „van andere landen hier aan de markt gebracht wordt. Daar staat tegen- „over, dat wij met onze overproductie geen weg weten, wegens de hoge „rechten op de invoer in andere landen”. Met de tendenz voor bescher-

---

³⁷⁾ Limburgs Verval gedurende de laatste halve eeuw, 1840—1890, door eenige Nederlandsche Limburgers, Maastricht, 1891.

ming te pleiten, is die brochure wel eenzijdig te noemen, daar er behalve deze voor de provincie ongunstige handelspolitiek verschillende andere oorzaken zijn aan te wijzen voor de achteruitgang in sommige takken van nijverheid. De verandering in de bedrijfsvoering en in de economische structuur, de opheffing van de garnizoenen te Maastricht en Venlo, alsmede de conservatieve leiding van verschillende ondernemingen waren oorzaak van de relatieve teruggang en het verdwijnen zelfs van meerdere bedrijven, die ook met een beschermende handelspolitiek niet zouden zijn gespaard. Toch dient gezegd, dat de economische positie van Limburg, tussen twee landen met bescherming gelegen, in die tijd wel zeer moeilijk was.

Daardoor was ook de toeneming der bevolking in Limburg tot die tijd gering. In de Limburgse steden nam de bevolking op verre na niet zo snel toe als in de buitenlandse steden in de nabijheid. Enige cijfers die dit uitdrukken: Van 1840 tot 1889 nam de bevolking van Aken toe met 148%, van Verviers met 148%, van Luik met 120% en van Hasselt met 69%. Daarnaast stond de toeneming in Limburg voor dit tijdperk: van Venlo met 75%, Roermond met 110% en Maastricht met 50%. Maastricht bleef daarbij derhalve ver achter. En in Nederland had Limburg van 1830 tot 1880 slechts een toeneming der bevolking van 37%, het minst van alle provincies, terwijl Nederland gemiddeld een toename te zien gaf van 73%.³⁸⁾

Dit wijst er op, met welke moeilijkheden Limburg te kampen had. Desondanks bracht het de energie op, niet enkel om het bestaande voort te zetten, maar zelfs om nieuwe ondernemingen op te richten. Aan een enquête, gehouden door het Economisch Technologisch Instituut Limburg, ontleenden wij de volgende cijfers omtrent de stichting van nieuwe, thans nog bestaande ondernemingen in de betrokken periode: van 1840 tot 1860 werden van de momenteel aanwezige bedrijven achttien ondernemingen opgericht; in de periode van 1860 tot 1880 werden dertig van deze ondernemingen gesticht en uit de periode 1880 tot 1900 stammen zelfs acht-en-zestig bedrijven.³⁹⁾

³⁸⁾ Prof. Dr. H. Blink, Limburg als economisch-geografisch en staatkundig gewest in het verleden en heden, Tijdschrift voor Economische geografie, 1919, 10e jrg., no. 6 en 7, blz. 255.

³⁹⁾ Mr. R. A. M. H. Gielen, Het industriële leven in Limburg, in het Limburgnummer van „De Zakenwereld”, januari 1936, blz. 21.

Behalve deze vruchtbaar gebleken nieuwe stichtingen geeft de laatste helft van de vorige eeuw een belangrijke relatieve uitbreiding en mechanisering van het industriële apparaat te zien, hetgeen wij in een tweetal tabellen trachten weer te geven. *)

Tabel 1. Aantal ondernemingen en stoomwerktuigen per bedrijfsklasse in de provincie Limburg in de jaren 1860, 1880, 1900.

Bedrijfsklasse	Aantal ondernemingen			Aantal stoomwerktuigen		
	1860	1880	1900	1860	1880	1900
Aardewerk, glas, kalk, stenen	25	8	201	7	15	55
Grafische nijverheid	9	3	15	—	2	3
Bouwnijverheid	3	1	—	—	1	—
Chemische nijverheid	1	5	10	—	8	11
Bewerking van hout, kurk en stro	3	11	27	—	5	16
Kleding en reiniging	5	1	5	—	1	1
Kunstnijverheid	3	1	3	—	1	1
Leder, wasdoek en rubber	5	1	—	—	1	—
Mijnbouw	2	2	10	3	8	32
Metaal	25	26	38	6	20	23
Papier	8	11	7	11	20	20
Textiel	15	9	5	7	10	7
Gas, electriciteit, water	—	6	4	—	—	3
Voedings- en genotsmiddelen	70	234	203	9	56	94
	174	319	528	43	148	266

*) Deze tabellen werden samengesteld aan de hand van de opgaven van de voornaamste fabrieken en trafieken, zoals deze in het Verslag van het Hertogdom Limburg over de betrokken jaren staan vermeld.

Tabel 2. Aantal ondernemingen, waarin wordt gebruik gemaakt van stoomwerktuigen, verdeeld naar bedrijfsklasse en gebied, in de jaren 1860, 1880, 1900.

Bedrijfsklasse	Zuid-Limburg			Midden-Limburg			Noord-Limburg			Limburg		
	1860	1880	1900	1860	1880	1900	1860	1880	1900	1860	1880	1900
Aardewerk, glas, kalk, stenen	3	5	11	—	1	8	—	1	18	3	7	37
Grafische Nijverheid	—	1	—	—	—	—	—	1	2	—	2	2
Bouwnijverheid	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Chemische Nijverheid	—	3	3	—	2	4	—	—	—	—	5	7
Bewerking van hout, kurk en stro	—	1	5	—	—	5	—	4	6	—	5	16
Kleding en reiniging	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Kunstnijverheid	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	1	1
Leder, wasdoek en rubber	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Mijnbouw	2	2	6	—	—	2	—	—	1	2	2	9
Metaal	4	12	11	2	2	3	—	4	7	6	18	21
Papier	2	5	4	1	3	2	—	—	—	3	8	6
Textiel	5	5	3	2	3	1	—	—	1	7	8	5
Gas, electriciteit, water	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	2
Voedings- en genotmiddelen	3	33	47	1	12	23	4	8	19	8	53	89
Totaal	19	70	92	6	24	50	4	18	54	29	112	196

Uit deze opsomming blijkt voldoende de begonnen expansie van het Limburgs bedrijfsleven, welke zich in latere jaren in versnelde mate voortzette. Opmerkelijk is de aanzet tot een nieuwe ontwikkeling, die in de aardewerkindustrie, in de metaalnijverheid, de chemische nijverheid en in de houtbewerking valt waar te nemen. Minder uitgesproken geldt dit voor de grafische nijverheid, de papierindustrie, de bouwbedrijven en de sector voedings- en genotmiddelen, terwijl de bedrijfstakken textiel en leder duidelijk in betekenis sterk verminderen.

De industriële structuur vertoonde nog overwegend een stedelijk karakter, hoewel in de periode 1880—1900 er reeds een spreiding van de industrie over het platteland plaats vindt. Bedroeg het procentueel aandeel van de steden Maastricht, Roermond en Venlo in het totaal aantal vestigingen, waarin stoomwerktuigen worden geëmployeerd in 1860 nog 70%, in 1880 daalde het aandeel van de drie steden tot 67,7% en in 1900 bedroeg dit aandeel nog slechts 41,3%.

Overall ziet men dus in het economisch leven een scheppende vitaliteit. Dit uit zich tevens hierin, dat de van ouds bestaande bedrijven niet zijn achtergebleven maar zich eveneens hebben gemoderniseerd. De invoering van de stoomkracht heeft in de overgangsjaren 1870—1895 talrijke technieken gewijzigd, die eeuwen lang in zwang waren geweest. Niet slechts technisch, ook economisch zijn vele van de van ouds bestaande industrieën vooruit gegaan. Tal van bedrijven, die voorheen voor de lokale markten werkten, kregen nu een ruimer afzetgebied.⁴⁰⁾ Tot besluit vermelden wij de meer belangrijke industrieën uit deze periode, die rond 1875 meer dan honderd arbeiders in dienst hadden.⁴¹⁾

Petrus Regout, aardewerk-, glas- en kristalfabriek, Maastricht;

Naamloze Vennootschap tot vervaardiging van fijn aardewerk, Maestr.;

Aken—Maastrichtse Spoorwegmaatschappij, Kerkrade;

P. Stevens, wapenfabriek, Maastricht;

Papierfabriek Lhoëst, Lammens en Co., Maastricht;

Victor Burghoff, papierfabriek, Roermond;

Fa. Gebrs. Tielens & Co., papierfabriek, Weert—Meerssen.

De snelheid van de industriële ontwikkeling treedt duidelijk aan het licht, wanneer wij een moment-opname nemen van de situatie rond

---

⁴⁰⁾ Prof. Dr. I. J. Brugmans, *Welvaart en Historie*, o.c., blz. 135-136.

⁴¹⁾ Verslag van het Hertogdom Limburg over het jaar 1875.

1895, dus twintig jaren later. Een opgave van de belangrijkste fabrieken uit dat jaar illustreert dit voldoende. Bij de keuze van deze fabrieken namen wij een andere maatstaf, namelijk hun kapitaalintensiviteit, gemeten naar het aanwezige aantal stoomwerktuigen, het aantal ketels, het aantal paardekracht en het verwarmde oppervlak.

De industrieën van belangrijke betekenis in dat jaar zijn de volgende:⁴²⁾

Petrus Regout & Co., aardewerk-, glas en kristalfabriek;
 Naamloze Vennootschap tot Vervaardiging van Fijn Aardewerk „Sté. Céramique”, Maastricht;
 Louis Regout, porceleinfabriek, Meerssen;
 Alfred Regout & Co., vloertegelfabriek, Maastricht;
 Baeten, Laliou & Co., steenfabriek, Oud-Vroenhoven;
 Naamloze Vennootschap Canoj-Herfkens, steenfabriek, Tegelen;
 Jules Thomas zinkwitfabriek, Eysden;
 Maastrichtsche Zinkwitmaatschappij, N.V., Maastricht;
 Nederlandsche Portland Cementfabriek, Vijlen—Vaals;
 N.V. Chemische Fabriek, Dr. A. Haagen, Roermond;
 J. Groutars, houtzagerij, Maastricht;
 R. Perzina, lakenglanzerij en -ververij, Vaals;
 Schwamborn & Classen, wolspinnerij, Vaals;
 Jules Regout, wollenstoffen- en dekenfabriek, Maastricht;
 N.V. Aken—Maastrichtsche Spoorwegmaatschappij, Domaniale mijn, Kerkrade;
 Griendtsveen's turfstrooiselfabriek, Horst;
 N.V. Maastrichtsche Spijker- en Draadnagelfabriek, v/h Thomas Regout & Co., Maastricht;
 IJzerfabriek Dentjens & Co., Tegelen;
 Papierfabriek H. Hobreken & Co., Maasniel;
 N.V. Koninklijke Nederlandsche Papierfabriek, Maastricht;
 Papierfabriek Gebr. Tielens & Co., Meerssen;
 Meelfabriek P. J. H. Thywissen, Venlo;
 N.V. De Maasmolen, Maastricht;
 N.V. Glasfabriek „Stella”, Maastricht;
 E. Smeets, graanmolen, Roermond;
 Brouwerij Ditmann, Sauerländer & Co., Houthem;
 Brouwerij J. H. Rutten, Maastricht.

⁴²⁾ Verslag van het Hertogdom Limburg over het jaar 1895.

Hoewel de vermelding van deze fabrieken voldoende voor zich zelf spreekt, mogen wij niet nalaten de aandacht te vestigen op de ongelijksoortige ontwikkeling, die deze industrieën in de laatste halve eeuw hebben doorgemaakt. Gevestigde grootbedrijven, o.a. in de aardewerken papierindustrie, raakten tot toenemende bloei. Reeds vroegtijdig gemechaniseerde kleinbedrijven bleken de tekenen des tijds juist te verstaan. Bepaalde voor die tijd belangrijke bedrijven echter vonden niet de ontwikkelingskansen, die hun positie deed verwachten. Evenals er in de jaren rond 1850 een kentering intrad in de industriële structuur, traden ook nu veranderingen op, die de verschuivingen in de relatieve belangrijkheid van verschillende bedrijven duidelijk beklemtonen. Als zodanig typeert deze opgave uit het einde der vorige eeuw op duidelijke wijze de overgangstoestand, waarin het bedrijfsleven zich bevond.

Tussen 1880 en 1890 vertoonde het economisch leven een vertraagd ontwikkelingstempo; na een tijdvak van malaise, die met schommelingen van ongeveer 1876 tot de eerste der negentiger jaren duurde, volgde met langzame overgang een tijdperk van hoogconjunctuur. Omstreeks 1895 breekt een nieuwe periode aan voor de economische geschiedenis, niet alleen van Nederland, maar voor geheel de aarde, en komt de nijverheid tot grote welstand.

Sindsdien voltrekken zich ook in de industriële structuur van het toenmaals nog overwegend agrarische Limburg, — in 1890 is nog slechts 27,7% van de beroepsbevolking werkzaam in de industrie — verstrekkende veranderingen, die wij een volgende maal nader hopen aan te duiden.

Drs. R. Philips.